

12. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1982. – Б. 108–109.

13. Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке / Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент.: Фан, 1990. – С. 8–11.

BUXORO AMIRLIGIDA KO‘TARILGAN XITOIY-QIPCHOQ QO‘ZG‘OLONIDA TASHQI KUCHLARNING TUTGAN O‘RNI

Rahmonov A.

O‘zbekiston Milliy universiteti talabasi

XVIII asrning ikkinchi yarmiga kelib Buxoro o‘lkasida mang‘itlar sulolasi hokimiyatga keldi va mang‘itlar sulolasining ikkinchi hamda uchinchi vakillari bo‘lgan Amir Doniyolbiy otaliq (1758–1785), shuningdek, Amir Shohmurod (1785–1800) davrida mamlakatda mang‘itlar sulolasining hokimiyati bir muncha mustahkamlandi. Mang‘itlar sulolasi markaziy hokimiyatining kuchayishi hamda mamlakatda nisbatan barqarorlik o‘rnatilgan davr Amir Shohmurod davriga to‘g‘ri kelib, amirning davlat boshqaruvida amalga oshirgan islohotlari, shuningdek, halq oldidagi obro‘si mang‘itlar sulolasining xalq tomonidan keng qo‘llab-quvvatlanishiga olib keldi. Amir Shohmurodning tashqi va ichki siyosatida amalga oshirgan keng ko‘lamli faol harakatlari natijasida Buxoro amirligi ham bir muncha mustahkamlandi. Ayirmachilik harakatlari bostirilib, mamlakatda barqaror rivojlanish uchun imkoniyat yaratildi. Amir Haydar hukmronligining dastlabki yillari esa ana shu osoyishta davrlarga to‘g‘ri keldi. Amir Haydar ibn Amir Shohmurod Buxoro amirligining to‘rtinchi hukmdori bo‘lib, u ona tomondan ham sayyidlarga, ham Chingiziylarga borib taqalar edi, yanada aniqroq qilib aytganda, Amir Haydar ashtarxoniylar sulolasining vakili Abulfayzxonning qizi Shamsiya bonuning Amir Shohmurod nikohidan tug‘ilgan o‘g‘li edi. Shu jihatdan, Amir Haydar o‘ziga xon rutbasini olishi ham mumkin edi. 1800-yili 2-dekabr kuni Amir Haydar Buxoro taxtini rasman egalladi.

Amir Haydar shaxsiyati haqida manbalarda turli ma‘lumotlarni topishimiz mumkin, jumladan Ahmad Donish o‘zining “Risola tarixiy” yoxud “Ta’rixii saltanati xonadoni mang‘itiya” asarida quyidagi ma‘lumotlarni beradi: “Bu podsho yoshlik davridayoq din ilmini chuqur o‘rganish, Qur’onni yod olish, kun ora ro‘za tutishga ahd qilgan [1. – B. 31] bo‘lib, bu uch majburiyatni o‘z ahdiga muvofiq ado etar edi”. Biz Ahmad Donishning yuqoridagi bu ta’rifi Amir Haydarga tom ma’noda mos kelganligi bois Amir Haydar shaxsiyati haqida bildirilgan boshqa manbalarda kelgan fikrlarga to‘xtalib o‘tirmaslikni lozim topdik. Amir Haydar ham yuqorida nomlari zikr qilingan hukmdorlar singari mamlakatni birlashtirish, hokimiyatni markazlashtirish uchun harakatlar olib bordi. Uning tashqi siyosati dastlab samarali bo‘lgan edi. Jumladan, Hisoni shodmon o‘lkasiga Amir Haydarning amalga oshirgan yurishi natijasida bu yerdagi ayirmachi hokim Olloberdiyori o‘ldirildi va bu viloyat qaytadan mamlakat tarkibiga qo‘shib olindi [2. – B. 65]. Shuningdek, O‘ratepaga amalga oshirilgan dastlabki yurish ham

Bekmurodbek ibn Hudayorbekning aldov yo'li bilan o'ldirilishi oqibatida muvaffaqiyatli yakun topdi. Shunga qaramasdan, Amir Haydar hukmdorligining keyingi davrlari mamlakatda beqarorlik holati hukm surganligi bilan xarakterlidir.

Amir Haydar davrida Buxoro amirligining o'z qo'shnilari bilan tashqi aloqalari yaxshi bo'lmay, bu holat ko'pincha mamlakat uchun ayanchli hodisalarni yuz berishiga olib kelar edi. Xususan, mazkur davrda Amir Haydar uchun ham eng asosiy xavf tashqi xavflar bo'lib ular ko'pincha markazdan qochuvchi kuchlar, yoki ayirmachi kuchlarning tashqi kuchlar, jumladan, Qo'qon xonligi yokida Xiva xonligi tomonidan qo'llab-quvvatlanishi ko'rinishida namoyon bo'lar edi. Bularning barchasi esa mamlakatda aholi ahvolining yomonlashishi, xalq noroziligining oshishi, talon-toroj ishlarining tez-tez yuz berib turishiga olib kelgan edi. Maqolada Buxoro amirligida ko'tarilgan va davlatni tom ma'noda larzaga keltirgan xitoy-qipchoq qo'zg'oloni haqida so'z yurtamiz.

Umuman olganda, Buxoro amirligida tashqi kuchlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan qo'zg'olonlar juda ko'p bo'lib, Amir Haydarning raqiblari bu qo'zg'olonlarning har qanday ko'rinishidan foydalanishga harakat qilgan edilar. Jumladan, Xiva xoni Eltuzarxon yordamida Dinnosirbekning mamlakat janubida joylashgan Marv viloyatida ko'targan qo'zg'olonini shunday qo'zg'olonlar sirasiga kiritishimiz mumkin. Bunday qo'zg'olonlardan yana biri Xitoy-qipchoq qo'zg'oloni bo'lib, u uzoq davom etganligi bilan xarakterlidir. Bu qo'zg'olon 1821 – 1825-yillarda davom etgan bo'lib, bu qo'zg'oloni davom etish muddatini Mirzo Shams Buxoriyning “Bayoni ba'zi havodisoti Buxoro, Ho'qand va Qashg'ar tarixi” asarida 7 yil muddat deb bergan [3, – B. 9-10]. Ushbu qo'zg'olonning boshlanishiga turtki bo'lgan sabablarga to'xtalsak, ular bir qancha bo'lib bu sabablardan quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

1820-yili Amir Haydar qo'shinida vabo kasalligi tarqaladi va buning natijasida Amir Haydar xitoy-qipchoqlar jamoalaridan 500 nafar askarni Marv viloyatiga safarbar etish to'g'risida farmon chiqaradi, shuningdek, Kattaqo'rg'on hokimi bo'lgan Ayozbek xitoy-qipchoq qabilasidan soliqlarni oldindan yig'ib olishga urinadi, bularning barchasi qo'zg'olon boshlanishiga turtki bo'lgan edi. Umuman olganda, bu qo'zg'olon Amir Haydarning soliq siyosatiga qarshi qaratilgan qo'zg'olon edi. Muhammadhakimxon To'raning “Muntaxab at-tavorix” asarida keltirilishicha, qo'zg'olon hijriy 1236-yil, milodiy 1820–1821-yillarda yuz bergan bo'lib, Samarqand hokimi Davlat qo'shbegi nevarasi Shukurbekning to'yi munosabati bilan Yangi qo'rg'on qal'asiga tashrif buyuradi. Ammo o'sha kuni kechasi xitoy-qipchoq qabilalari [4, – B. 66] Davlat qushbegining oilasini talab, o'zini qamoqqa oladi hamda Jizzax qamali bilan band bo'lgan Qo'qon xoni Umarxon huzuriga jo'natadi, shuningdek, Mirzo Shams Buxoriy o'z asarida bu qo'zg'oloni boshlanishi haqida quyidagi ma'lumotlarni berib o'tgan edi: xitoy-qipchoq qabilasi bu 12000 [5. – B. 10] oilalik qabila bo'lib, ular Miyonqoldan Samarqandga qadar bo'lgan yerlarda yashashgan. Ular Yangiqo'rg'on va Chelak qal'alarini egallab oladilar hamda Shahrisabz, Xiva, Qo'qon hukmdorlariga yordam so'rab xatlar yuboradilar. Ular, shuningdek, Samarqanddan 8 chaqirim uzoqlikda yashovchi qoraqalpoq qabilalarini ham amirga qarshi kurashishga

undadilar. Tez orada Yangiqo'rg'on qalasi ham egallanib, hokimi Ayozbek asirga olinadi. Bundan xabar topgan Xiva xoni Muhammad Rahimxon esa Buxoro sari qo'shin tortib keladi va bu yerlarda talonchilikni avj oldiradi. Buxoroning Chorjo'y viloyatini ayovsiz talab Qorako'l darvozasiga o't qo'yib, ortga qaytadi.

Amir Haydar Urganch qo'shinini daf qilish uchun Rajab devonbegi boshchiligida qo'shin jo'natadi. Muhammadhakimxon To'raning "Muntaxab at-tavorix" asarida keltirilishicha, ushbu qo'shin Urganch qo'shini tomonidan mag'lub qilinadi. Bu jangda Rajab devonbegining o'g'li Erdonabiy ham asirga tushadi.

"Anjum at-tavorix" asarida esa bu qo'zg'olon davom etayotgan paytda Umarxon Jizzax qamali bilan band bo'lganligi va xitoy-qipchoq, qoraqalpoq sardorlari Odinaqulibiy va Ma'murbiy o'zlarining ming nafar odamlari bilan kelganligi haqida yozgan edi. Shuningdek, ushbu asarda Shahrisabz hokimi Doniyolbiy otaliq Qo'qon xoniga Avliyo yasovulboshi orqali xat berib yuborilganligi va bu xatda Umarxonga xitoy-qipchoq, qoraqalpoq qabilalarini qo'llab-quvvatlash orqali Samarqandni egallash taklifi berilgan, shuningdek, birgalikda harakat qilib Buxoro amirligiga qarshi kurashish taklif qilingan edi. Bundan shu ma'lum bo'ladiki, Shahrisabz bekligining asosiy vazifasi Buxoro amirligini Shahrisabzga bo'lishi kutilgan bosqinining oldini olish bo'lgan. Qo'qon xonligi esa bu isyonlarni qo'llab-quvvatlash orqali Jizzax qal'asini egallash va Buxoro Amirligini kuchsizlantirishga erishishni asosiy vazifa qilib olgan edi. Bundan keyingi harakatlar ham aynan shu yo'nalishda davom etgan edi. Xudoyorxon zodaning "Anjum at-tavorix" asarida bundan keyingi voqealar quyidagicha bayon qilinadi: "Oqibat shunday qarorga keldilarki, Hazrati valine'mat Umarxon va saltanat markazida turib, buzg'unchi yuz qavmiga jazo berish uchun mashgul bo'lib, sipohni orasta qilib, ul o'lkani egallanishi uchun yuborib, ehtiyojga yarasha lashkarni ta'minlab yetkazish uchun madad berib turadi.

Umarxon Samarqand qamalida Buxoro Amirining amakivachchasi Is'hoqbek ibn Mahmud, Arslonbek dodxoh, Yodgorbek dodxoh va Rahmonquli parvonachini o'n ming sipoh bilan Shoh pisand boshchiligida 200 to'pchi va 10 adad to'p qoldirib o'zi Jizzax qamaliga qaytib ketdi. Tez orada Jizzax qal'asi ham egallanib, u yerning hokimi Abdurasul ham o'z o'rnida qoldiriladi.

Ammo undan keyingi voqealar Mirzo Shams Buxoriyning asarida boshqacha tasvirlanadi. Unga ko'ra Amir Haydar Samarqandga isyonni bostirishga keladi va dastlab Chelak qal'asini qamalga oladi. Qamal uzoqqa cho'zilib, Amir Haydar bundan hech ish ko'rmay ortiga qaytib ketadi. Shuningdek, "Bayoni ba'zi havodisoti Buxoro, Ho'qand va Qoshg'ar" ("Buxoro, Qo'qon va Qashqarning ayrim voqea-hodisalari bayoni") asarida keltirilishicha, ushbu isyon 7 yil davom etib, nihoyat xitoy-qipchoq qabilalarini Hisor va Shahrisabz hukmdorlarining vositachiligida Amir bilan yarashishi hamda qo'zg'olon rahbarlari Odinaqulibiy va Ma'murbiylarni Amir Haydar huzuriga borib, o'z gunohlarini tan olishi bilan yakunlanadi, deb bayon etiladi.

Shuningdek, bu voqealarni bo'lishi ushbu asarda 1825-yilga to'g'ri kelganligi ko'rsatib o'tiladi. Ammo Hakimxon To'raning "Muntaxab at-tavorix" asarida esa bu isyonning yakuni quyidagi ko'rinishda davom etiriladi:

Amir Haydar o'z yaqinlari bilan Samarqand shahriga keladi, bu yerda dastlab Yangiqo'rg'on qal'asi qamali bilan band bo'ladi, ammo, u yerni qo'lga kiritib olmasligini bilgach Buxoroga qaytib ketadi. Ammo xuddi shu davrlarda Umarxon ham yo'qlik olamiga ko'chib, Qo'qon hukmronligi toji Muhammadalixon boshida edi. Bu esa Amir Haydarga Muhammadalixon bilan aloqalarni yaxshilash uchun imkon bo'lib Amir Haydar o'zining elchilarini Ismatullobiy boshchiligida bir qancha peshkashlar bilan Muhammadalixon huzuriga jo'natgan edi. Muhammadalixon bunga javoban Azimboy dodxoh va Eshon sultonxonni Ismatullobiy bilan Amir Haydar huzuriga qayta jo'natadi, bu orada Amir Haydar hali ham xitoy-qipchoq qamali bilan band bo'lib, "Muntaxab at-tavorix" asarida bu davrda Amir xitoy-qipchoq qabilasini ikki yarim oy qamal qilganligini yozadi [6, –B. 69]. Shuningdek, Eshon Sultonxon Amir va Yangiqo'rg'on qal'asi ichidagi xitoy-qipchoq qabilalari bilan vositachilik qilib, bu ikki tarafni murosaga kelishida yordam bergan edi. Bundan shuni anglash mumkinki, Amir Haydar yuqorida zikr etilgani kabi Muhammadalixonga elchi jo'natgan bo'lsa, undan ushbu qo'zg'olonni to'xtatishda yokida qo'llab-quvvatlamaslikda Qo'qon xonidan yordam so'raganligi ma'lum bo'ladi. Garchand asarlarda voqealar turlicha keltirilsada, Qo'qon xonligiga oid barcha asarlar ushbu qo'zg'olonda Qo'qon xonligini ishtirokini tasdiqlaydi.

Amir Haydar hukmronligining so'nggi davrlariga kelib mamlakatda ayirmachilik harakatlari kuchayib ketadi, bu harakatlar esa amirlikning tinkasini quritgan edi. Shu bilan birgalikda, bu isyonlar qo'shni davlatlarni Buxoro amirligini ichki ishlariga aralashishiga, shuningdek, hududiga daxl qilishiga ham olib kelgan edi.

Bu davrda Buxoro aholisining umumiy turmush darajasi ham ancha yomonlashgan bo'lib bu amaldorlarni markazga bo'ysinmaslikka intilishida ham namoyon bo'ladi. Bularning barchasi mamlakat uchun oxiri ko'rinmas urushlar bo'lishi uchun shart-sharoit yaratar edi.

Amir Haydar davrida qo'zg'olonlar ham ko'p bo'lib turganligini Ahmad Donish ham o'zining "Risola tarixiy" yoxud "Ta'rix saltanati xonadoni mang'itiya" asarida quyidagicha yozgan edi: "Amir Haydarning ulamolarga iltifoti cheksiz edi bu esa o'z navbatida amirlarning g'ashiga tegar edi. Amirlar podshodan ortiqcha mulk va sovg'alar olib turish uchun turli elatlarni unga qarshi qo'zg'atib turar edilar. Chunki hamma joyda tinchlik hukm sursa podsho hech vaqt xonaqoh va madrasadan tashqariga chiqmas va din ulamolaridan boshqa hech kimga iltifot ko'rsatmas edi. Shu bois har uch yokida olti oyda goh u viloyatda, goh, bu viloyatda isyon uyishtirib amirni bu hududlarga qo'shin tortishga undar edilar. Bu orqali esa amirdan mulk va tanho yerlarini olar edilar [7, – B. 32].

Bularning barchasi esa hali mamlakatning mustahkam emasligidan darak berar edi. Shuningdek, Amir Haydar davrida Qo'qon va Buxoro munosabatlari doimgidan ham yomon bo'lganligi bunga sabab esa ular o'rtasidagi O'ratepava

Jizzax qalalari uchun doimiy raqobatni mavjudligi edi. Shu bois ham bu ikki davlat bir-biriga qarshi kurashda ayirmachi kuchlardan yaxshi foydalanganligini ko‘rishimiz mumkin.

Doniyolbiy otaliq o‘z xatida Qo‘qon xoni Umarxonga quyidagilarni yozgan edi. “Adolatni yoyuvchi xotiri munirlaridan yashirin qolmaskim, bizning qavmlarimiz va ajdodlarimizga Buxoro hukumatdorlarining mang‘it amirlaridan qanday zulm va jafolar yetgan. Oxirgi topqir xam bu muzofotning shaharlari va aholisi ular noiblari yetkazgan musibatlari natijasida poymol bo‘ldi. Xorazm xonlariga nisbatan ham bunday zulm va sitamni kup ravo ko‘rganlar. Xulosa shul kim, ularning ko‘ksilaridagi oyinalari xonlar va hukumatdorlariga nisbatan tiniq va pok emas. Kinna va adovat zangidan u darajada qora va kir bo‘lganki, davru zamonlar o‘tgach murosa va madoro bilan xam uni yuvib tozalab bo‘lmaydi” [8, – B. 233].

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, Amir Haydar Turkiston va O‘ratepa viloyatlarida yashovchi qozoq va yuz qabilasini Qo‘qon xonligiga qarshi kurashda qo‘llagan bo‘lsa, bu jarayon xitoy-qipchoq qo‘zg‘olonlarida ham Qo‘qon tomonidan ushbu qabilalarni markazga qarshi qo‘llab-quvvatlashiga olib kelgan edi. Yuqoridagi omillarning barchasi O‘rta Osiyo xonliklar o‘rtasida bo‘lgan munosabatlarning tinch rivojlanishiga yo‘l bermadi va ular o‘rtasida doimiy kurashlar, raqobatlar bo‘lishiga olib keldi.

Adabiyotlar:

1. Ahmad Donish. “Risola tarixiy” yoxud “Ta’rix saltanati xonadoni mang‘itiya” (Mang‘it xonadoni sulolasining qisqacha tarixi). – Toshkent. 2014. – B. 31.
2. Muhammadhakimxon To‘ra. Muntaxab at-tavorix – Toshkent. 2014. – B. 65.
3. Григорьев В.В. О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре. Записки Мирзы-Шемса Бухари. Казань, 1861. – С. 9-10.
4. Muhammadhakimxon To‘ra. Muntaxab at-tavorix – Toshkent. 2010. – B. 66.
5. Григорьев В.В. О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре. Записки Мирзы-Шемса Бухари. Казань, 1861. – С. 10.
6. Muhammadhakimxon To‘ra. Muntaxab at-tavorix – Toshkent. 2014. – B. 69.
7. Ahmad Donish. “Risola tarixiy” yoxud “Ta’rix saltanati xonadoni mang‘itiya” (Mang‘it xonadoni sulolasining qisqacha tarixi). – Toshkent. 2014. – B. 32.
8. Muhammadhakimxon To‘ra. Muntaxab at-tavorix – Toshkent. 2014. – B. 233.